

*др Божидар С. Марковић,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији*

РАЗВИТАК ИДЕЈЕ ПРАВА НА БЕОГРАДСКОМ ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ

Даме и господо,

уважени наши гости, посебно ви из далеких земаља који нисте жалили труда ни времена да и својим личним присуством увеличате ове наше јубиларне дане,

поштоване колегинице и колеге, професори и сарадници,
драги наши студенти,

Покушао бих да вам у овоме свечаном тренутку и на што сажетији начин изложим како се развијала, којим путевима се кретала и до каквих резултата је доспевала правна мисао на нашем Факултету у раздобљу кад се могла слободно развијати.

Верујем да ће то најбоље моћи да се учини ако се хронолошки и сумарно изложе основне идеје о праву које је заступала неколицина најистакнутијих професора овог Факултета, чиме ће се истовремено оцртати и њихови научни ликови.

Први међу њима био је Јован Стерија Поповић, знаменити књижевник и један од најобразованијих и најумнијих људи свога доба. Он је био и први професор права на Лицеуму србском, тадашњој највишој школи у којој је 1840. основано "правословно оделеније", нуклеус из којег ће се доцније развити и овај наш данашњи Правни факултет. Инспирисан немачком науком из првих деценија XIX века, Стерија ће прихватити учења тада владајуће школе природног права. Он, тако, разликује природно право и позитивно право, или, како он каже "положително" право, тј. право које стварно важи у једној земљи и које примењују судови и други државни органи. Природно право се сазнаје разумом, оно је непроменљиво и од општег важења, те служи и као образац позитивном праву. Позитивно право појединих земаља, пак, условљено је животним потребама конкретних друштава и променљиво је и произвољно што ће рећи да није увек и разумно и праведно. Приметићемо да та шема у суштини одговара и савременој теорији која разликује објективно или идеално право и позитивно право социолошки схваћено. Иначе, по Стерији, сврха права је заштита и развитак живота појединаца и друштвене заједнице, као што и ми данас сматрамо. Тако кроз Стеријина схватања о праву упоредо с рационализмом природног права већ провејавају и реалистички и социолошки акценти.

Због свега овога - како је приметио Радомир Лукић, некадашњи бриљантан студент а данас прослављени професор овог Факултета, наша правна теорија и правна философија су са Стеријом почеле на најбољи начин.

Стеријин ученик, *Димитрије Матић*, великим делом наставља линију свога учитеља, али јој даје и сопствене доприносе. И он је присталица природног права као чисте идеје права којој теже да се приближе и сва позитивна законодавства. Матићевим схватањем права, иначе, доминира пре свега идеја слободe: слобода од нагона и страсти, у чему се огледа у његово стоичко морално опредељење, затим слобода избора пред нужним и механичким законима природе, и најзад слобода од људских произвољности. Тако он за основу права прихвата Кантов категорички императив као највиши морални закон људских друштава, закон који нам налаже да своју слободу усаглашавамо са слободом осталих, како бисмо постигли слободу за све, будући да слобода садржи и свест о јединству људског друштва. Због тога је, по њему, и основни проблем права разграничавање сфера сопствене и туђих слобода, а тиме и права. При томе је од посебног значаја Матићево схватање института својине, тога примарног и најширег овлашћења за које ће рећи да је "пупољак слободe" јер се из њега рађају и држава и морал, па и сама слобода. Због својих слободарских назора, Матић је после три године наставе удаљен са Лицеја, чиме је коначно прекинута и његова професорска каријера и рад на теорији права. Ипак ће он у историји српске правне и политичке мисли остати забележен као велики заточник и песник слободe.

Глигорије Гершић, један од наших врхунских правника, обрађивао је с изузетним успехом државно и међународно, римско и приватно право, као и општу теорију права, и на свим тим пољима оставио дела трајне вредности. Поред тога, имао је и веома широка научна интересовања која су увелико превазилазила области права. Он ће нам се тако представити и као философ-пантеист кад закључује, нпр., да је право уткано у велики оквир природе и да је израз општег космичког поретка. У Гершићевом поимању права одлучујућу улогу имају идеје реалности и релативности. Право је, по њему, социјална појава која почива, с једне стране, на егоистичном *нагону самоодржања*, а с друге, на *друштвеном нагону* појединца. Услед тога је и садржина права компромисна: испуњена је, с једне стране, утилитарним, а с друге, етичким критеријумима. Тако и појмови правде и правичности зависе од интереса који преовлађују у друштву, због чега су "подложни историјским менама и преображајима". Правна наука је, пак, једна грана науке о друштву, тј. грана опште социологије која испитује и проучава реалну, каузалну везу међу друштвеним појавама. На тај начин је Гершић већ крајем XIX века, не много после Огиста Конта оснивача социологије, први у Србији засновао теорију права на социологији, новој научној дисциплини, тада још у повоју. Нашу правну науку је ослободио притисака апстрактних идеја старијих школа, прихватајући друштвено условљено схватање правног феномена. Општа порука коју нам је Гершић на тај начин оставио гласила би да право треба социолошки схватити и социолошки га обрађивати.

Андра Ђорђевић, следбеник историјске правне школе, основ позитивном праву види у историјски разрађеној свести појединих народа, свести на чије формирање утичу сви фактори њиховог историјског и културног живота и искуства. Изричито одбацује, како сам каже, "старије погрешно схватање природног права" и заступа тезе у његово време владајуће историјске правне школе. Али, истовремено, заједно с том школом, не води довољно рачуна о чињеници да је право окренуто и будућности и да кроз њега треба да се остварују и нови циљеви које друштво себи поставља. У том смислу он ће заступати мишљења која су већ и за његова живота почела бивати напуштена, посебно у области учења о правним изворима и о тумачењу права. Једино начело тумачења за њега је поштовање законодавчеве воље, и то онакве каква је постојала у тренутку доношења закона, као и да се до те воље долази искључиво логицирањем путем формално-логичких аргумената. Занемарује се посматрање друштвених кретања и стварности, тј. не води се рачуна о еволуцији и променама које се догађају у друштву. Кад говори, међутим, о правном обичају као извору права, он ће заступати напредно и данас владајуће схватање да обичајном праву, као изразу народне правне свести, треба признати исту правну снагу као и писаном законском праву, што значи да обичајно право може не само стварати нове правне установе, него да може и постојеће право допуњавати, мењати и укидати. Ђорђевић ће нам се тако представити као конзервативац и умерени егзегетичар којег није захватио еволуционистички и социолошки талас који је крајем XIX века почео запљускивати европску правну науку.

За Живојина М. Перића, који се бавио готово свим гранама права и за собом оставио велико и значајно дело, најважније је било сачувати ауторитет закона и с њим легалитет, сигурност правног саобраћаја и ред у друштву, ма то било и по цену огрешења о правичност или повлачило собом стагнацију друштвеног развитака. Такав став Перић је испољио првенствено у својој критици еволуционистичке, тј. социолошке школе и у области тумачења права. Слабу страну еволуционистичке школе он види пре свега у томе што она узима на себе улогу законодавца, чиме се крши начело поделе власти, омогућава арбитријум судије, неједнакост правосуђа и правна несигурност. У области тумачења, пак, сматра да судија нејасан законски текст има да тумачи према законодавчевој вољи која је постојала у тренутку доношења закона, а не према томе каква би та његова воља била у време примене закона, јер би се тиме, налази он, грубо повредио принцип одвојености законодавне и судске власти. Што се тиче његових општих погледа на право и друштво, Перић истиче да је друштвени живот саткан од материјалних чињеница и духовних вредности и да се у праву "мешају дух и материја". Бескомпромисан је у своме пацифизму и легалитету, те не допушта насиље ни споља (ратови), ни изнутра (револуције). Његова друштвена философија испуњена је, иначе, хришћанском идеологијом и идејом једнакости међу људима, док себе сматра хришћанским социјалистом. Респектује, међутим, и тежње новатора и њихова социолошка настројења за нове друштвене вредности. Прихвата и слободно стварање права кад томе има места, нпр., кад постоје празнине у закону, а у своме монументалном Задружном праву обилато се служи и социолошким резонавањима из

актуелне друштвене стварности. Међутим, оправдано реагује против екстремног социологизма, тј. схватања да је право искључиво производ друштва. Имајући тако разумевања и за нова и друкчија мишљења, Перић пружа пример сложене личности која нас подсећа на онога мудрог човека из *Светог писма* који "из своје клијети износи *старо и ново*". Он на тај начин означава и прилаз између две супарничке концепције о праву, конзервативно-формалистичке, с једне, и еволутивно-социолошке, с друге стране.

Живан Спасојевић, Гершићев ученик, проучавајући у анализирајући француску судску праксу, дошао је до капиталног закључка да се право под притиском друштвених фактора не влада по законима формалне логике, него да се развија дијалектички, наиме да пролази кроз контрадикцију између постојећег позитивног правног правила и нових друштвених односа. Али, контрадикција је, констатована Спасојевић, једна разорна мисао која уништава јединство нашег духа, док наука тражи један хомоген оквир за све појаве. И он је целога живота тражио објашњење тог основног проблема: како право еволуише у сукобу који временом неминовно настаје између позитивног поретка и животне стварности, како се сналази у жрвњу између старих текстова и нових друштвених чињеница? Из тих Спасојевићевих размишљања - која, на жалост нису до краја изведена, јер их је изненадна смрт прекинула - ипак се излучује једна потпуно самоникла доктрина о праву, из које ћемо, међу десетак, навести само три најбитнија става. Први је *објашњење контрадиције*: њени разлози су два временска раздобља, па отуда и две идеје о праву. Контрадикција је, наиме, у самим чињеницама, у две конфликтне друштвене ситуације изазване еволуцијом, а не контрадикција у нашем резонувању и у нашем духу. У ствари, нова друштвена ситуација тражи и ново правно решење којем се постојећа норма опире. Други битан став је *неопходност социолошког метода*: сам логички континуитет није у стању да обезбеди научну обраду права, него се мора допуњавати и социолошким поступком који се састоји у посматрању друштвених чињеница и њихових кретања. Трећи став је *примат науке*: правна наука има, с једне стране, да социолошки посматра друштво, а с друге, да оспособљава државни механизам у смислу што адекватнијег праћења друштвеног развитака, што је истакнуће он, и први покушај да се право и правна наука ставе изнад државе и позитивног поретка. Због свега изнесеног, Спасојевић се може сматрати једним од наших најоригиналнијих и најкритичнијих духова, који је имао снаге и смелости да пође сопственим путем и да се на том путу супротстави и владајућим учењима и највећим научним ауторитетима свога времена. Његова доктрина, коју треба тек проучавати, и поред свих недоречености означава у сваком случају један од највиших узлета у развојној линији српске теоријске правне мисли.

Поред обиља овде укратко изложених чињеница и идеја, остало би нам да на крају развојног пута који је правна мисао прешла на нашем Факултету, истакнемо главне етапе тих кретања и да из њих покушамо извући неке најопштије закључке.

На првом месту треба констатовати да се тај развој кретао у складу с кретањима европске правне науке и да је из ње добијао основне под-

стицаје. У раздобљу од 1841. до пред крај XIX века тим развојем доминира искључив утицај немачке науке, док ће се од краја тог века наши правници оријентисати претежно према токовима француске доктрине.

Наша правна наука није, међутим, била само епигон и трабант европске науке. Она је својим првим корацима свакако ишла за овом, доцније упоредо с њом, да би европској теорији повремено нудила и сопствене плодове. Знаке еманципације почела је показивати већ крајем XIX века, да би се почетком овога века потпуно осамосталила изношењем самониклих и нових схватања и заузимањем критичких ставова према владајућим европским доктринама.

Ако се баца један општи поглед на идејни и методолошки пут који је правна мисао прешла на београдском Правном факултету, на томе путу ће се моћи уочити три етапе: прву обележава природно право с рационализмом, другу историјска и догматско-егзегетичка правна школа с логичко-дедуктивним методом резоновања, док трећу етапу одликује социолошко схватање права с еволутивно-индуктивним методом. Током све те три етапе, као највише вредности и циљеви права истичу се слобода, ред и мир у друштву, остварење правде, легалитет и одсуство насиља.

Као једна од посебних карактеристика тог развитака може се истаћи да ниједан од наведених професора није био присталица марксистичке доктрине о праву, а још мање поборник њене лењинско-бољшевичке варијанте. Сасвим супротно томе, најумнији људи који су пролазили кроз катедре овог Факултета били су оштри критичари и противници марксистичке идеологије и учења о праву. Тако је Глигорије Гершић сматрао да је марксистичка доктрина у основи један политички програм "сведен у научну форму", оруђе борбе радничке класе, тога "четвртог staleжа", програм који, додуше, полази од извесних научних истина, али да реформе које предлаже нису довољно научно засноване. Животин Перић, који себе као што смо видели, сматра хришћанским социјалистом и који је до краја доследан своје пацифизму и легитимитету, одбацује комунизам који свој програм остварује револуцијом и насиљем. А и Живан Спасојевић налази да је марксизам једна псеудонаучна доктрина која је пошла од извесних елементарних истина, као што су дијалектички процес с контрадикцијом и еволуција, али да на крају занемарује те научне истине да би друштвени и правни развитак затворио у један коначан политички програм, после којег нема више ни контрадикције, па ни еволуције.

Ако бисмо, међутим, покушали да из изложеног развитака правне мисли на овоме Факултету извучемо неку основну линију и заједничку црту наших теоретичара права, ми бисмо истакли оно што би се могло назвати *двојством или дуалитетом* правног феномена.

Код Стерије и Матића то су природно и позитивно право; за Гершића правом владају утилитарни и етички критеријуми; према Ђорђевићу - право извире из историјске свести и закона; по Перићу - право је производ духа и материје; по Спасојевићу - право се састоји од норми које се слободно стварају у самео друштву и норми које друштву поставља држава на основу свога империјума.

Тако се током целог развитка идеје права на београдском Правном факултету провлачи као црвена нит мисао да право има два извора - природне законе и људски дух, и два оквира у којима се креће - каузални и финалистички оквир, тј. закон узрочности и људске циљеве.

Из тога двојства доиста потичу и све тешкоће с којима се суочава правна наука, и сва њена колебања између нужности којима нас је оковала природа и стваралачких стремљења људског духа. С њима, ето, и правна мисао на овоме Факултету без престанка лебди између социолошког индикатива и правног императива, између "јесте" и "треба", између друштва и државе, између позитивног и праведног права, између стварности и идеала, између царства земаљског и царства небеског.